

Καλλιόπη Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Pap. Colon. inv. 6211: Αγοραπωλησία δούλης στη Σίδη της Παμφυλίας το έτος 142 μ.Χ.

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μελέτη αποτελεί νομικό σχολιασμό μιας αγοραπωλησίας με αντικείμενο μια δούλη. Η σύμβαση καταρτίσθηκε στα ελληνικά το έτος 142 μ.Χ. στη Σίδη της Παμφυλίας και διασώθηκε σε πάπυρο. Ο πάπυρος έχει διαστάσεις 18,5 x 21 εκατ., βρέθηκε αρκετά κατεστραμμένος στην Αίγυπτο και ανήκει σήμερα στην παπυρολογική συλλογή του Πανεπιστημίου της Κολωνίας. Δημοσιεύθηκε στη συλλογή *Papyri Greek and Egyptian*, έκδ. P. Turner, London 1981 (αρ. 22) με σχολιασμό του D. Hagedorn¹. Η αποκατάσταση του κειμένου επετεύχθη χάρη στην αντιπαροβολή με το κείμενο που διασώθηκε στον καλύτερα διατηρημένο πάπυρο BGU III 887 (=FIRA III, 133), το οποίο ενσωματώνει μια πανομοιότυπη (μεταγενέστερη) αγοραπωλησία δούλου από τη Σίδη του έτους 151 μ.Χ.

Το εν λόγω συμβόλαιο αγοραπωλησίας καταρτίσθηκε επί Αντωνίνου Πίου (138 – 161 μ.Χ.). Πρόκειται για μια εποχή πολιτικής σταθερότητας και οικονομικής άνδισης για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Η νομική επι-

1. Αναδημοσιεύθηκε με μετάφραση στα ιταλικά στη συλλογή της LIVIA MIGLIARDI ZINGALE, *Vita privata e vita pubblica nei papiri d'egitto. Silloge di documenti greci e latini dal I al IV secolo d.C.*, Torino, αρ. 28, σελ. 58 -60.

Pap. Colon. inv. 6211

- [Λ. Κουσπίω 'Ρουφίνω καὶ Λ. Στατίω Κοδράτῳ ὑπάτοις ἐν Σίδῃ ἐπὶ δημιουργοῦ ἱερέως θεᾶς] 'Ρώμης Λ. Κλ. Αὐσπικάτου μηνός
[Λώου 5κ. Πάμφιλος ὁ καὶ Κάνωπος Αἰγύπτου Ἀλεξανδρεὺς ἐπρίατο ἐν ἀγορᾷ
παρὰ Ἀρ]τεμιδ(ώρου) Ἀριστοκλέους κοράσιον
[Ἀβασκαντίδα γένει Γαλάτιν ὡς (ἐτῶν) ι τιμῆς ἀργυρίου ✕ σπ βεβαιούντος
καὶ τῇ ἰδίᾳ] πίστει κελεύοντος Μάρκου Αἰ-
[λίου Γαουιανοῦ ὑγιῇ ἐκ διατάγματος ἀνέπαφον πρὸς πάντων καὶ
μήτε ρέ]μ[βο]ν μήτε δραπετικὸν ἱερᾶς
5 [τε νόσου ἐκτός. ἐὰν δέ τι τούτων ἦ ἢ μὴ ἦ ὑγιῆς ἢ ἐπαφή αὐτοῦ ἢ ἐκ μέρους
γέν]ηται καὶ ἐγκνηθῇ, τότε δι-
[πλὴν τὴν τιμὴν χωρὶς παραγγελίας καλῶς δοθῆναι πίστει ἐπερώτη]σεν
- Πάμφιλο<ς> ὁ καὶ Κάνωπο[ς],
[πίστει δοῦναι ὡμολόγησεν Ἀρτεμίδωρος καὶ τὴν τιμὴν κεκομίσθαι, καὶ
ταῦτα ὑ]πὲρ αὐτοῦ τῇ ἰδίᾳ πίστει καὶ
[βεβαιώσει εἶναι ἐκέλευσεν Μάρ]κ[ο]ς Αἴλιος Γαο[υ]ιανὸς κ..[.....].
(2. Hd.) [Ἀρτεμίδωρος Ἀριστοκλέους πέ]πρακα τὸ κοράσιον δη[ναρί]ων διακοσαίων
ὀγδο-
10 [ήκοντα καὶ τὴν τιμὴν κ]εκόμαιμαι ὡς προγράφ[α]πται. (vac.)
(3. Hd.) [Μ. Αἴλιος Γαουιανὸς βεβαιῶ τὸ] κοράσιον καὶ τῇ ἐμῇ πίστει κε[λ]εύω ὡς
προέγραπται ἢν δέχομα[ι]
[.....ς δημόσιος διὰ τὸ λέγειν αὐτὸν
γράμματα μὴ εἰδέναι.
- (4. Hd.) [Λουκίῳ Κουσπίῳ 'Ρουφίνῳ κ]αὶ Λουκίῳ Στατίῳ Κοδράτῳ ὑπάτοις ἐν
Σίδῃ ἐπὶ δημ[ι-]
[ουργοῦ ἱερέως θεᾶς 'Ρώμ]ης Λουκίου Κλαυδίου Αὐσπικάτου μηνός Λώου 5κ.
15 [Πάμφιλος ὁ καὶ Κάν]ωπος Αἰγύπτου Ἀλεξανδρεὺς ἐπρίατο ἐν ἀγ[ο]ρᾷ π[α]ρὰ
[Ἀρτεμιδώρου Ἀριστοκλέου]ς κοράσιον Ἀβασκαντίδα ἢ εἴ τιτι ἐτέρῳ
[ὀνόματι καλεῖται γ]ένει Γαλάτιν ὡς ἐτῶν δέκα τειμῆς ἀργυρίου
[δηναρίων διακοσί]ων ὀγδοήκοντα (vac.)
[βεβαιούντος καὶ τῇ ἰδίᾳ] π[ί]σκει κελεύοντος Μάρκου Αἰλίου Γαουιανοῦ
ὑγιῇ ἐκ διατά-
20 [γματος ἀ]νέπαφον πρὸς πάντων καὶ μήτε ρέμβον μήτε δρα-
[πετικὸν ἱερᾶς τε ν]όσου ἐκτός. ἐὰν δέ τι τούτων ἦ ἢ μὴ ἦ ὑγιῇ<ς> ἢ ἐπαφή
αὐτ[οῦ]
[ἢ ἐκ μέρους γένη]ται καὶ ἐκνηθῇ, τότε διπλὴν τὴν τε[ι]μῇ[ν] χωρ[ι]ς[ε] πα-
[ραγγελίας καλῶς δο]θῆναι πίστει ἐπερώτη[σεν] Πάμφιλο[ς] ὁ κα[ὶ] Κάνω[π]ος
[Αἰγύπτου, πίστει δοῦ]ναι ὡμολόγησεν Ἀ[ρ]τε[μίδωρ]ος Ἀριστο[κ]λέους καὶ τὴν
25 [τιμὴν κεκομίσ]θαι καὶ ταῦτα [ὑπὲρ αὐτοῦ τῇ ἰδίᾳ] πίστει καὶ βεβαιώσει

στήμη ακμάζει στη Ρώμη. Η παρούσα πηγή αποδίδει ρωμαϊκό δίκαιο της κλασικής εποχής εφαρμοζόμενο όμως σε περιοχή ισχύος ελληνικού εδιμικού δικαίου, γεγονός που προσδίδει ιδιαίτερο ιστορικοδικαιικό ενδιαφέρον στη μελέτη της.

Η λεκτική διατύπωση της δικαιοπραξίας (*πίστει ἐπερώτησεν*... *πίστει δοῦναι ὁμολόγησεν*) παραπέμπει στον ρωμαϊκό τύπο κατάρτισης δικαιοπραξιών δι' επερωτήσεως (*stipulatio*), διά προφορικής δηλαδή ανταλλαγής πανηγυρικών τυπικών εκφράσεων/ ερωτοαποκρίσεων. Η σύνταξη εγγράφου ως συστατικού τύπου μιας δικαιοπραξίας ήταν ξένη προς τη ρωμαϊκή πρακτική, ευρύτατα όμως διαδεδομένη στην εξελληνισμένη Ανατολή. Ένα ερώτημα λοιπόν που τίθεται είναι, κατά πόσο το εν λόγω έγγραφο έχει συστατική ή απλώς αποδεικτική ισχύ μιας ήδη προφορικώς καταρτισθείσης δικαιοπραξίας.

Δεδομένου ότι η σύμβαση καταρτίσθηκε στη Σίδη, ελληνική αποικία, και κατά πάσα πιθανότητα μεταξύ Ελλήνων συμβαλλομένων, όπως φαίνεται από τα ονόματά τους (πωλητής: Αρτεμίδωρος, γιος του Αριστοκλέους, αγοραστής: Πάμφιλος, γνωστός και ως Κάνωπος, γιος του Αιγύπτου), είναι πιθανό η σύνταξη του εγγράφου να κατέστη αρκετή για την κατάρτιση της δικαιοπραξίας, ακόμα και αν προφορικά δεν τηρήθηκε ο αυστηρός ρωμαϊκός τύπος της επερώτησης. Προκειμένου όμως η σύμβαση να έχει ισχύ και έναντι των ρωμαϊκών διοικητικών αρχών (και γενικά έναντι παντός), είναι πιθανό να προσετέθησαν κατά τη σύνταξη του εγγράφου οι τυπικές εκφράσεις της ρωμαϊκής επερώτησης.

Γεγονός είναι ότι μετά την *Constitutio Antoniniana* (212 μ.Χ.) και την απονομή της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη σε όλους τους κατοίκους των επαρχιών, οι συναλλασσόμενοι στην Ανατολή χρησιμοποιούσαν τον έγγραφο συστατικό τύπο που επέβαλε η εδιμική συναλλακτική πρακτική και στο τέλος του εγγράφου προσέδεται την έκφραση *καί ἐπερωτηθείς ὁμολόγησα*, προκειμένου να πληρωθεί και ο τύπος της ρωμαϊκής επερώτησης. Ενδεχομένως λοιπόν, ο εν λόγω πάπυρος να αποτελεί έναν πρόδρομο της πρακτικής αυτής. Η μελέτη των επιμέρους νομικών ζητημάτων που προκύπτουν από το χειρόγραφο γίνεται υπό το πρίσμα της ταυτοποίησης του δικαίου που αποδίδει.

B. Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

1. Εξωτερικά στοιχεία

Ο εν λόγω πάπυρος Pap. colon. inv. 6211 φαίνεται ότι ανήκει στην κατηγορία των εγγράφων που χαρακτηρίζονται *διπλώματα*. Ο τύπος αυτός εγγράφων είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται από Έλληνες ήδη από

την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου και εξαπλώθηκε στη συνέχεια στον ελληνιστικό κόσμο. Η μεταγενέστερη εξέλιξή του διαφέρει από τόπο σε τόπο. Σε πολλές περιοχές της Ανατολής, όχι ωστόσο στην Αίγυπτο, η χρήση του διατηρήθηκε μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο².

Η διπλή γραφή του κειμένου εξυπηρετεί κατά κύριο λόγο τη διασφάλιση της δικαιοπραξίας που ενσωματώνει, σε ό,τι αφορά τόσο τη φυσική φθορά, όσο και τον κίνδυνο παραποίησης του εγγράφου. Για το σκοπό αυτό, το κείμενο γράφεται δύο φορές, στη συνέχεια το πάνω μέρος υπογράφεται από τα συμβαλλόμενα μέρη, τυλίγεται και σφραγίζεται. Το ανοιχτό (ασφράγιστο) κάτω μέρος του παπύρου εξυπηρετεί την ευχερέστερη ανάγνωση και γνώση της δικαιοπραξίας, το περιεχόμενο της οποίας βρίσκεται ασφαλισμένο (σφραγισμένο) στο πάνω μέρος³.

Ο πάπυρος είναι γραμμένος *'transversa charta'*, δηλαδή κάθετα στις ίνες (και όχι παράλληλα με αυτές, όπως ήταν η συνήθης πρακτική στην Αίγυπτο)⁴. Όλο το κείμενο είναι γραμμένο στην εσωτερική μεριά του παπύρου (*recto*), ενώ η εξωτερική πλευρά του παπύρου (*verso*) δεν είναι γραμμένη.

2. Η λειτουργία του εγγράφου

Το δέμα της λειτουργίας του εν λόγω εγγράφου, κατά πόσο δηλαδή πρόκειται για συστατικό ή απλώς αποδεικτικό έγγραφο, σχετίζεται με τη διαφορά που υπήρχε ως προς το δέμα αυτό μεταξύ της ρωμαϊκής και της ελληνικής (ελληνιστικής) πρακτικής: Η τήρηση τύπου, όπως για παράδειγμα η απαγγελία πανηγυρικών ρημάτων ή η διενέργεια τυπικών πρά-

2. EGON WEISS, *Griechisches Privatrecht auf Rechtsvergleichender Grundlage*, Leipzig 1923, σελ. 446, J. F. GILLIAM, *The sale of a Slave through a greek Diploma*, σε: JJP 16/17 (1971), σελ. 67. Και για τα παρακάτω: D. HAGEDORN, *Sklavenverkauf aus Side in Pamphylien*, σε: *Papyri Greek and Egyptian*, έκδ. P. Turner, London 1981 (αρ. 22), σελ. 108, E. G. TURNER, *The Terms Recto and Verso. The anatomy of the Papyrus Roll*, *Papyrologica Bruxellensia* 16, Bruessel 1978, σελ. 26 – 53 (40).

3. Η εσωτερική γραφή είναι συνήθως συντομευμένη: EGON WEISS, ό.π., σελ. 445, HANS – ALBERT RUPPRECHT, *Kleine Einfuehrung in die Papyruskunde*, Darmstadt 1994, σελ. 136 επ. LUDWIG MITTEIS, *Roemisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*, Erster Band, Leipzig 1908 (Neudruck, Muenchen & Leipzig 1935), σελ. 300 επ. Βλ. περαιτέρω, σε ό,τι αφορά τον όρο «δίπλωμα ελληνικόν» και MARIO AMELOTTI – LIVIA MIGLIARDI ZINGALE, *Osservazioni sulla duplice scritturazione nel documenti*, σε: *Symposion* 1985 (Koeln 1989), σελ. 299 – 309 (308) & JEAN A. STRAUS, *L'Achat et la Vente des Esclaves dans l'Egypte Romaine. Contribution papyrologique à l'étude de l'esclavage dans une province orientale de l' Empire Romaine*, Muenchen 2004, σελ. 117 επ. & 174 επ.

4. Η γραφή 'τρέχει' παράλληλα με τις 'κολλήσεις': E. G. TURNER, ό.π., σελ. 26 επ. HANS – ALBERT RUPPRECHT, ό.π., σελ. 20 επ.

ξεων είναι ενδεικτική για τη ρωμαϊκή προσήλωση στην τυπικότητα και τις συνέπειες που αυτή έχει για την παραγωγή εννόμων αποτελεσμάτων⁵. Αντιθέτως, η νομική πρακτική στην εξελληνισμένη Ανατολή συνδέει την παραγωγή εννόμων αποτελεσμάτων με την ενώπιον μαρτύρων έγγραφη κατάρτιση δικαιοπρασιών⁶.

3. Η διατύπωση του κειμένου

Η διατύπωση στις σειρές 1 – 8 και 13 – 25 του παπύρου που εξετάζουμε είναι αντικειμενική, δηλαδή σε γ' ενικό πρόσωπο, σα να γράφηκε από κάποιον τρίτο παρατηρητή: Έτσι, για παράδειγμα, στις σ. 2/15 βρίσκουμε την έκφραση 'ἐπρίατο', στις σ. 6/23, 'ἐπερώτησεν', στις σ. 7-24, 'ὡμολόγησεν' κ.ο.κ. Η αντικειμενική ή υποκειμενική διατύπωση πάντως δεν έχει να κάνει με το είδος του εγγράφου ως συστατικού ή αποδεικτικού. Και τα δύο είδη εγγράφων μπορούν να καταρτισθούν και με τις δύο διατυπώσεις⁷. Επίσης, ο γραφέας του κειμένου χρησιμοποίησε σε αρσενικό γένος όλα τα επίθετα, παρόλο που αναφέρονται σε δούλη (πρόσωπο, δηλαδή, γένους θηλυκού). Για παράδειγμα, στις σ. 4-5/19-21 'ὕγιή<ς>', 'ἐπαφή αὐτ[οῦ]' κ.τ.λ. Αυτό οδηγεί στην υπόθεση ότι ο συντάκτης του εγγράφου (το πιθανότερο κάποιος δημόσιος γραφέας) είχε αντιγράψει προφανώς από πριν (σε ανύποπτο χρόνο) τη γενική (τυπική) διατύπωση της σύμβασης από κάποιο υπόδειγμα, και το έγγραφο συμπληρώθηκε σε ό,τι αφορά π.χ. τα ονόματα των συμβαλλομένων μερών, το αντικείμενο της πώλησης, το τίμημα κ.τ.λ., όταν καταρτίσθηκε η σύμβαση⁸.

5. Βλ. και MARTIN DOBBERTIN, *Zur Auslegung der Stipulation im klassischen roemischen Recht*, Zuerich 1987, σελ. 49.

6. L. MITTEIS/ U. WILCKEN, *Grundzuege und Chrestomathie der Papyruskunde*, Leipzig- Berlin 1912, (2. Band, 1. Haelfte), σελ. 48 επ. H. J. WOLFF, *Das Recht der griechischen Papyri Aegyptens*, II, Muenchen 1978, σελ. 3, ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Β' έκδ., Αθήναι 1963, σελ. 877 επ.

7. L. MITTEIS / U. WILCKEN, ό.π., σελ. 50, EGON WEISS, ό.π., σελ. 434. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την πρακτική που ακολουθούσαν οι γραφείς στη σύνταξη εγγράφων με βάση υποδείγματα. Βλ. γενικά για το θέμα της αντικειμενικής ή υποκειμενικής διατύπωσης (όχι για τον εν λόγω πάπυρο) και τις επισημάνσεις του PAUL M. MEYER, *Juristische Papyri. Erklaerung von Urkunden zur Einfuehrung in die juristische Papyruskunde*, Berlin 1920, σελ. 105 επ. Το ίδιο ισχύει και για τα ρωμαϊκά έγγραφα: LUDWIG MITTEIS, *Roemisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*, ό.π., σελ. 291 επ.

8. Το ίδιο παρατηρείται και στον παράλληλο πάπυρο BGU III 887: D. HAGEDORN, σελ. 112. Βλ. και τις διαπιστώσεις του LUDWIG DORNER, *Zur Sachmaengelhaftung beim graeko-aegyptischen Kauf*, Nuernberg 1974, σελ. 7, σχετικά με την αντικειμε-

Ωστόσο, στις σ. 9 – 12 η διατύπωση είναι υποκειμενική σε α' πρόσωπο. Πρόκειται για τη “δήλωση πωλήσεως” του πωλητή Αρτεμίδωρου Αριστοκλέους και τη “δήλωση βεβαιώσεως” του εγγυτή Μάρκου Αίλιου Γαουιανού που αποδέχεται με πίστη την ευθύνη από την πώληση (βλ. και σ. 3-4/19). Κατά πάσα πιθανότητα, η διατύπωση σε α' πρόσωπο δηλώνει τη βούληση των συμβαλλομένων να αναλάβουν μια νομική δέσμευση⁹.

Γ. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΑΓΟΡΑΠΩΛΗΣΙΑΣ

Ι. Τόπος και χρόνος κατάρτισης της σύμβασης

Τόπος της σύμβασης υπήρξε η Σίδα, όπως προκύπτει από τις σειρές I / 13 του παπύρου. Πρόκειται για μια ελληνική αποικία στην Παμφυλία της Μικράς Ασίας που ιδρύθηκε κατά πάσα πιθανότητα κατά τη διάρκεια αποικισμού με αφετηρία την Πελοπόννησο τον 12^ο – 13^ο αιώνα π.Χ.¹⁰. Ήδη από τα μέσα του 1^{ου} αιώνα π.Χ. βρισκόταν υπό ρωμαϊκή κυριαρχία. Το έτος 43 μ.Χ. ενώθηκε με τη Λυκία σε μία ενιαία ρωμαϊκή επαρχία και το καθεστώς αυτό εξακολουθούσε να υπάρχει και κατά την περίοδο της αυτοκρατορίας του Αντωνίνου Πίου (138 – 161 μ.Χ.), όπως προκύπτει από κατάλογο με ονόματα επάρχων από το έτος 135 μ.Χ. και μετά.

Η πόλη της Σίδης αποτελούσε κέντρο του δουλεμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο¹¹. Από τη Σίδα στην Αλεξάνδρεια, οι δούλοι διακομεταμίζονταν και στην υπόλοιπη Αίγυπτο, πράγμα που εξηγεί για ποιο λόγο ο εν λόγω πάπυρος Pap. Colon. inv. 6211 βρέθηκε τελικά στην Αίγυπτο. Ο αγοραστής ήταν κατά πάσα πιθανότητα δουλέμπορος στη Σίδα και μετέφερε το συμβόλαιο μαζί με τη δούλη στην Αίγυπτο ως συνοδευτικό έγγραφο, ώστε σε ενδεχόμενη περαιτέρω πώληση να μπορέσει να το χρησιμοποιήσει ως αποδεικτικό για τη νομιμότητα της κατοχής της¹².

νική διατύπωση 37 συμβάσεων αγοραπωλησίας δούλων, από τους οποίους 19 αναφέρουν και ρητώς τη σύνταξή τους από κάποιον δημόσιο γραφέα.

9. Βλ. LUDWIG MITTEIS, *Roemisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*, ό.π., σελ. 297.

10. Και για όλα τα επόμενα, PAULY – WISSOVA, *Realencyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft*, ad Pamphylia, σελ. 354 επ. Γενικά για τον ελληνικό χαρακτήρα των πληθυσμών και των δεσμών στις πόλεις της Μ. Ασίας, βλ. και LUDWIG MITTEIS, *Reichsrecht und Volksrecht (στο εξής Reichsrecht)*, Hildesheim 1963, σελ. 22 επ.

11. Βλ. και άλλα παπυρολογικά ευρήματα με πωλήσεις δούλων από τη Σίδα που βρέθηκαν στην Αίγυπτο, π.χ. FIRA III, nr. 133.

12. ERWIN SEIDL, *Rechtsgeschichte Aegyptens als roemischer Provinz (Die Behauptung des aegyptischen Rechts neben dem roemischen)*, Sankt Augustin

II. Τα συμβαλλόμενα μέρη

Πωλητής είναι ο Αρτεμίδωρος του Αριστοκλέους, αγοραστής ο Πάμφιλος ο και Κάνωπος ονομαζόμενος από την Αλεξάνδρεια. Επίσης αναφέρεται και ένα τρίτο πρόσωπο που συμμετέχει στη σύμβαση ως εγγυητής, ο Μάρκος Αίλιος Γαουιανός. Από τα ονόματα γίνεται φανερό ότι ο αγοραστής και ο πωλητής είναι ελληνικής καταγωγής, ενώ ο εγγυητής ρωμαϊκής¹³.

Στις σ. 9-13, βρίσκονται οι υπογραφές του πωλητή και του εγγυητή διατυπωμένες σε α' ενικό πρόσωπο, με μια σύντομη περίληψη του περιεχομένου των δηλώσεών τους, ενώ αντίθετα δεν υπάρχει υπογραφή του αγοραστή. Η διαπίστωση αυτή προκαλεί ερωτηματικά, δεδομένου ότι το έγγραφο κατά τα λοιπά είναι διατυπωμένο από την πλευρά του αγοραστή: «Πάμφιλος ὁ καὶ Κάνωπος Αἰγύπτου Ἀλεξανδρεὺς ἐπρίατο ἐν ἀγορᾷ παρὰ Ἀρτεμιδώρου...» (σ. 2=15). Στην υπογραφή όμως ως «ὁμολογῶν» εμφανίζεται ο πωλητής¹⁴. Η «ὑπογραφή» δεν ήταν συνήθης στη ρωμαϊκή πρακτική. Πρόκειται προφανώς για ελληνική επίδραση, η οποία λειτουργεί ως πιστοποίηση ότι οι συμβαλλόμενοι έλαβαν γνώση και συμφώνησαν ὅσα αναφέρονται παραπάνω στο κείμενο, καθώς και ως εγγύηση για τη γνησιότητα του εγγράφου¹⁵. Μια πιθανή εξήγηση που δίνεται στη βιβλιογραφία για τη μη υπογραφή του εγγράφου από τον αγοραστή είναι ὅτι η σύμβαση αγοραπωλησίας συνεπάγεται απώλεια 'πλεονεκτημάτων' για τον πωλητή, σε ὅ,τι αφορά τα δικαιώματά του πάνω στο πράγμα, και ταυτόχρονη κτήση 'πλεονεκτημάτων' για τον αγοραστή. Ο αγοραστής θεωρείται επομένως ὅτι 'προσχωρεί' κατά κάποιο τρόπο στη σύμβαση. Άλλωστε, ο αγοραστής είναι αὐτός που θα χρειαστεί το συμβόλαιο, σε περίπτωση που θα συντρέξει κάποια «δυσάρεστη» συνθήκη, (αν αποδειχθεί για παράδειγμα ὅτι το πωληθέν πράγμα πάσχει από κάποιο νομικό ἢ πραγματικό ελάττωμα), ὥστε να στοιχειοθετήσει τις σχετικές νόμιμες διεκδικήσεις του ἔναντι του πωλητή¹⁶.

1973, σελ. 183. D. HAGEDORN, ὁ.π., σελ. 109. Βλ. και ALFRED SOELLNER, *Der Kauf einer Sklavin, beurkundet in Ravenna um die Mitte des 2. Jahrhunderts n. Chr.*, σε: *Symposion* 1985, σελ. 718 – 733 (727).

13. Για τη δομή των ρωμαϊκῶν ονομάτων, βλ. ΑΝΔΡΕΑΣ Δ. ΧΕΛΜΗΣ, *Nomen*. Συμβολή στη μελέτη του ανθρωπωνυμίου στο ρωμαϊκό δίκαιο, Αθήνα 1997.

14. Βλ. και OTTO GRADENWITZ, *Einfuehrung in die Papyruskunde*, Leipzig 1900, σελ. 67 (ὄχι πάντως για τον εν λόγω πάπυρο).

15. OTTO GRADENWITZ, ὁ.π. σελ. 146 επ. LUDWIG MITTEIS, *Roemisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*, ὁ.π., σελ. 304 επ. L. DORNER, ὁ.π., σελ. 51 επ.

16. L. DORNER, ὁ.π., σελ. 53. KRAENZLEIN ARNOLD, *Τοῦτον τοιοῦτον ἀναπόριφον in den Esilverkaufsurkunden aus dem Kaiserzeitlichen Aegypten*, Graz, σελ. 226. Βλ. και OTTO GRADENWITZ, ὁ.π., σελ. 67.

Θα περίμενε κανείς τα συμβαλλόμενα μέρη να υπογράφουν ιδιοχείρως. Λόγω όμως του αναλφαβητισμού που επικρατούσε, ήταν σύνηθες να υπογράφει αντί των μερών κάποιος άλλος, όπως στον πάπυρο που εξετάζουμε, όπου στη σ. 12 γίνεται η αναφορά του γραφέως που συνέταξε το έγγραφο, με την αιτιολογία ότι ο πωλητής ήταν αναλφάβητος ('διὰ τὸ λέγειν αὐτόν γράμματα μὴ εἰδέναι'). Πρόκειται για συνήδη (τυποποιημένη) διατύπωση¹⁷.

III. Το αντικείμενο της αγοραπωλησίας

Αντικείμενο της πώλησεως είναι ένα δεκάχρονο κορίτσι γαλατικής καταγωγής με το όνομα 'Αβασκαντίς': σ. 9/16-17: 'κοράσιον Ἀβασκαντίδα ἢ εἴ τιτι ἐτέρῳ ὀνόματι καλεῖται γένει Γαλάτιν ὡς ἐτῶν δέκα'. Το όνομα 'Αβασκαντίς' (αρσ. 'Αβάσκαντος') αποτελεί τυπικό όνομα δούλων που αποδίδει ιδιότητα του προσώπου, στην προκειμένη περίπτωση σημαίνει προστασία από το κακό, τη 'βασκανίαν' (λατ. 'fascinatio'). Τέτοια ονόματα δίνονταν στους δούλους από τους κυρίους τους και αποτελούσαν ευφημισμό, ευχή, ξόρκι κ.τ.λ.¹⁸.

IV. Το τίμημα

Το τίμημα της πώλησης ανέρχεται σε διακόσια ογδόντα δηνάρια: σ. 3 / 17-18 'τιμῆς ἀργυρίου δηναρίων διακοσίων ὀγδοήκοντα'. Η σ. 18, όπου αναγράφεται το ποσό δεν είναι γραμμένη μέχρι το τέλος, μετά την αναγραφή δηλαδή του τιμήματος ακολουθεί κενό. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να συμπληρώθηκε εκ των υστέρων (με τον ίδιο πάντως γραφικό χαρακτήρα, με τον οποίο είναι γραμμένο και το υπόλοιπο έγγραφο) ή ότι η γραμμή επίτηδες αφέθηκε κενή για να φαίνεται καλύτερα το τίμημα¹⁹.

Σε ό,τι αφορά το ποσό (διακόσια ογδόντα δηνάρια) αξίζει να σημειωθεί ότι είναι μικρότερο του ποσού που αναγράφεται ως τίμημα στον παράλληλο μεταγενέστερο πάπυρο BGU III 887 και ενσωματώνει πώληση που καταρτίσθηκε στην ίδια πόλη (τριακόσια πενήντα δηνάρια)²⁰.

17. LUDWIG MITTEIS, *Reichsrecht*, ό.π., σελ. 54.

18. JEAN A. STRAUS, ό.π., σελ. 257. Το συγκεκριμένο όνομα αναφέρεται ως όνομα δούλων και στη Ρώμη: HEIKKI SOLIN, *Die stadtroemischen Sklavennamen. Ein Namenbuch*, Stuttgart 1996, σελ. 446. MAX LAMBERTZ, *Die griechischen Sklavennamen*, Wien 1908, σελ. 66 (αρ. XIII), υποσ. 103.

19. D. HAGEDORN, ό.π., σελ. 112.

20. BGU III 887 (SCHUBART), σ. 19-20 : 'δηναρίων τριακοσίων πεντήκοντα'.

V. Οι δηλώσεις βουλήσεως

1. Ομολογία

Οι ελληνικοί όροι ‘όμολογία’, ‘όμολογεῖν’ χρησιμοποιούνται σε έγγραφα, στα οποία καταγράφεται η δήλωση βουλήσεως του ενός των συμβαλλομένων²¹, για παράδειγμα ως αποδοχή πρότασης για την κατάρτιση μιας σύμβασης, όπως συμβαίνει στην περίπτωση που εξετάζουμε. Η έκφραση «πίστει ἐπερώτησεν... πίστει δοῦναι ὁμολόγησεν» παραπέμπει στην προφορικώς καταρτισθείσα ρωμαϊκή επερώτηση (*stipulatio*)²². Στο ρωμαϊκό δίκαιο, η *stipulatio* αποτέλεσε το μέσο για τη στοιχειοθέτηση αγωγής αξίωσης σε όλες τις περιπτώσεις, στις οποίες δεν προβλεπόταν ‘βάση αγωγής’ από το *ius civile*, όπως θα λέγαμε με σύγχρονη νομική ορολογία. Έτσι, για παράδειγμα, η ανάληψη εγγυητικής ευθύνης για την ακώλυτη χρήση του πωληθέντος πράγματος (*habere licere*) ή η ανάληψη αγορανομικής ευθύνης του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα πωληθέντων δούλων σύμφωνα με το αγορανομικό ήδικο γίνονταν με σύναψη *stipulatio*²³.

Για την ερμηνεία της λειτουργίας των όρων ‘όμολογία’, ‘όμολογεῖν’ καθοριστική υπήρξε η μελέτη της ρήτρας ‘ἐπερωτηθείς ὁμολόγησα’ που απαντάται συχνά στα παπυρολογικά ευρήματα ήδη από τον δεύτερο αιώνα μ.Χ.: Στο τέλος της κλασικής περιόδου του ρωμαϊκού δικαίου, η επερώτηση αρχίζει να μετεξελίσσεται. Ειδικότερα, η υποχρεωτικού χαρακτήρα ανταλλαγή πανηγυρικών ρημάτων καταλήγει σε μια απλή διατύπωση που χάνει την αξία της ως πανηγυρικός προφορικός τύπος έναντι της βαρύνουσας σημασίας που αποκτά η γραπτή κατάρτιση της δικαιοπραξίας²⁴.

21. Βλ. FRITZ PRINGSHEIM, *The Greek Law of Sale (στο εξής GLS)*, Weimar 1950, σελ. 109. Βλ. και FRIEDRICH VON WOESS, *Untersuchungen ueber das Urkundenwesen und den Publizitaetsschutz im roemischen Aegypten*, Muenchen 1924, σελ. 163. L. DORNER, ό.π., σελ. 13. JEAN A. STRAUS, ό.π., σελ. 176 επ. EGON WEISS, ό.π., σελ. 431. Βλ. και ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ & Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Ιστορία Δικαίου από την αρχαία στη νεώτερη Ελλάδα*, 6’ έκδ., Αθήνα 1997, σελ. 93, σύμφωνα με τους οποίους, στο αρχαίο ελληνικό (αττικό) δίκαιο, η όμολογία, κατά την ορθότερη άποψη, δεν ταυτίζεται με τη συμφωνία των μερών και ακολουθεί χρονικώς την κατάρτιση της σύμβασης, την οποία καθιστά γνωστή σε τρίτους.

22. ‘- fide promittis? - fide promitto’: Πρόκειται για τυπικά ρήματα που καθιερώθηκαν στις συναλλαγές μεταξύ peregrini και ρωμαίων πολιτών: MAX KASER, *Das roemische Privatrecht*, Erster Abschnitt, Muenchen 1975 (στο εξής RPR I), σελ. 540.

23. MAX KASER, RPR I, ό.π., σελ. 538 επ.

24. RAPHAEL TAUBENSCHLAG, *The Law of Greco – Roman Egypt in the light of the Papyri (332 B.C. – 640 A.D.)*, (στο εξής *Greco – Roman Egypt*), New York 1944, σελ. 299.

Στην περίπτωση που τα συμβαλλόμενα μέρη δεν ήταν ρωμαίοι πολίτες, αλλά *peregrini*, βάσει και της αρχής της προσωπικότητας²⁵, δεν υπήρχε υποχρέωση να τηρούνται οι ρωμαϊκοί δικαιοπρακτικοί τύποι. Η εφαρμογή τοπικών δικαϊκών πρακτικών μεταξύ μη Ρωμαίων πολιτών, κυρίως στις επαρχίες της Ανατολής, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις ιδιωτικού δικαίου, γινόταν ανεκτή από τους Ρωμαίους, εφόσον δεν παρενοχλούσε την κυριαρχία τους. Το γεγονός αυτό, άλλωστε, δεν σήμαινε απόκρουση του ρωμαϊκού δικαίου από τους μη Ρωμαίους πολίτες, απλώς ενδεχόμενη άγνοια αυτού για νομικούς και γλωσσικούς λόγους²⁶. Έτσι, την περίοδο σύνταξης του εν λόγω συμβολαίου αγοραπωλησίας δούλης που εξετάζουμε, κυρίως στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, ίσχυε ακόμη εθιμικά η ελληνικής καταγωγής πεποίθηση ότι για το κύρος μιας δικαιοπραξίας αρκούσε η έγγραφη σύναψή της²⁷, χωρίς να χρειάζεται ο απαιτούμενος πανηγυρικός τύπος του ρωμαϊκού δικαίου. Οι δικαιοπραξίες που καταρτίζονταν εγγράφως (κυρίως αγοραπωλησίες) αντιμετωπίζονταν μεταξύ Ρωμαίων ως μη αγώγιμα απλά σύμφωνα (*nuda pacta*)²⁸. Οι Ρωμαίοι πάντως σταδιακά, άρχισαν να επωφελούνται τόσο από τους ‘εξελληνισμένους’ ρωμαϊκούς, όσο και από τους καθεαυτό ελληνικούς τύπους αγοραπωλησίας δούλων. Έτσι, κατέληξαν κατά το τέλος της κλασικής εποχής να θεωρούν ότι η σύμβαση αγοραπωλησίας πληρούται με την καταβολή του τιμήματος και τη σύναψη συμβολαίου

25. Βλ. FRITZ PRINGSHEIM, *Ausbreitung und Einfluss des griechischen Rechtes*, (στο εξής *Ausbreitung*), Heidelberg 1952, σελ. 7. RAPHAEL TAUBENSCHLAG, *Opera Minora*, (στο εξής *Op. Min.*), 1. Band, Allgemeiner Teil, Warszawa 1959, σελ. 194. ΔΗΜ. Χ. ΓΚΟΦΑ, *Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Β' έκδ. Αθήναι 1974 -1979, σελ. 13, 52.

26. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ελληνικά Δίκαια I*, Αθήναι 1978, σελ. 6 επ. Άλλωστε, κατά την περίοδο που εκτείνεται από τους ελληνιστικούς χρόνους (301 π.Χ.) μέχρι την έκδοση της *Constitutio Antoniniana* (212 μ.Χ.), σε ό,τι αφορά το ιδιωτικό δίκαιο, και ιδίως τις εμπορικές συναλλαγές στα ελληνιστικά βασίλεια και τις μεγάλες εμπορικές πόλεις, μπορεί, κατά τον ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟ, ό.π., να γίνεται λόγος, περί κοινού ελληνικού (κοσμοπολιτικού) δικαίου. Βλ. και FRITZ PRINGSHEIM, *Ausbreitung*, ό.π., σελ. 6 επ., H. J. WOLFF, *Zur Romanisierung des Vertragsrechts der Papyri*, σε: SZ 73 (1956), σελ. 1- 28. L. MITTEIS, *Reichsrecht*, ό.π., σελ. 202 επ. LEOPOLD WENGER, *Observations concerning the Papyrus Baraize and the right of redemption in hellenistic law*, σε: JJP 3 (1958), σελ. 9 -20 (11). Η ανάγκη άλλωστε των Ρωμαίων να ρυθμίζουν τις έννομες σχέσεις τους με *peregrini*, πολίτες δηλαδή άλλων πολιτειών και διαφορετικών εννόμων τάξεων, οδήγησε και στη διαμόρφωση του *ius gentium*: MAX KASER, *Ius gentium*, Koeln 1993, σελ. 4 επ.

27. Βλ. αντί άλλων: HANS JULIUS WOLFF, *Das Recht der griechischen Papyri Aegyptens in der Zeit der Ptolemaeer und des Prinzipats*, Zweiter Band, Muenchen 1978, σελ. 3 – 6.

28. D. SIMON, ό.π., σελ. 23.

(‘καταγραφή’) σε συνδυασμό με την παράδοση (‘*traditio*’) του πωληθέντος πράγματος²⁹.

Η απονομή της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη σε όλους τους κατοίκους της αυτοκρατορίας με την *Constitutio Antoniniana* (212 μ.Χ.) δημιούργησε καινούρια δεδομένα. Για να προλάβουν τυχόν ακύρωση των δικαιοπραξιών που δεν είχαν καταρτισθεί κατά τους ρωμαϊκούς τύπους, αλλά και για να καταστήσουν αγωγίμες και κατά το ρωμαϊκό δίκαιο τις σχετικές αξιώσεις, οι συντάκτες των εγγράφων στις ανατολικές επαρχίες άρχισαν να προσθέτουν στα κατά τα λοιπά अपαράλλακτα υποδείγματα δικαιοπραξιών, τη ρήτρα ‘καὶ ἐπερωτηθεὶς ὡμολόγησεν (-σα)’ (=λατ. ‘*interrogatus sponte-t*’) ή κάποια παραλλαγή της³⁰.

Έτσι και στη Δύση: Ο προφορικός τύπος κατάρτισης της *stipulatio* με την ανταλλαγή πανηγυρικών ρημάτων μεταξύ των μερών διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ωστόσο, σταδιακά, στην πράξη, αρκούσε το έγγραφο που ενσωμάτωνε την κατάρτισή της και με βάση το οποίο η ανταλλαγή των τυπικών ρημάτων μπορούσε να θεωρείται δεδομένη³¹.

29. Η πεποίθηση αυτή διαπιστώνεται ενίοτε και σε συμβόλαια μεταξύ peregrini: RAPHAEL TAUBENSCHLAG, *Greco – Roman Egypt*, ό.π., σελ. 251 επ., του ιδίου, *Op. Min.*, ό.π., σελ. 222 επ. Πρόκειται προφανώς για διάσωση της ελληνικής σύλληψης για τη σύναψη σύμβασης αγοραπωλησίας που δε νοείται χωρίς καταβολή του τιμήματος. Σε αντίθεση με τη ρύθμιση του ρωμαϊκού δικαίου, η συμφωνία των μερών από μόνη της δεν παράγει καμία νομική δέσμευση: BIONDO BIONDI, *La vendita nel diritto greco. Diritto greco e giurisprudenza romana*, σε: *Scritti giuridici IV*, Milano 1965, σελ. 745- 752 (745).

30. Βλ. LUDWIG MITTEIS, *Reichsrecht*, ό.π., σελ. 486. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 879. MAX KASER, *Das roemische Privatrecht*, Abschnitt 2. Die nachklassischen Entwicklungen (στο εξής *RPR II*), σελ. 375. ΔΗΜ. Χ. ΓΚΟΦΑ, ό.π., σελ. 27. LUDWIG DORNER, ό.π., σελ. 13-15. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ & Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, ό.π., σελ. 190. Ο H. J. WOLFF, *Zur Romanisierung des Vertragsrechts der Papyri*, σε: *SZ 73* (1956), σελ. 1- 28 (9 υποσ. 20 & 13), τονίζει την ανεκτικότητα των αρχών απέναντι σε εδιμικές δικαιοκές πρακτικές, όπως για παράδειγμα στη στοιχειοθέτηση της ευθύνης του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα. Βλ. και D. SIMON, ό.π., σελ. 88 επ., που πάντως υπερδεματίζει (σελ. 25) την (αμφισβητούμενη) πιθανολόγηση του ARANGIO-RUIZ (*L’application du droit romain en Egypte après la Constitution Antoninienne*, *Bulletin de l’Institut d’Egypte* 29 /1946 -1947, σελ. 126) για επιβολή μιας τέτοιας ρήτρας με νομοθετική ρύθμιση (αυτοκρατορική απόφαση ή επαρχικό διάταγμα). Κατά τον D. SIMON, ό.π., σελ. 23, η αποδοχή της ρήτρας της ρωμαϊκής *stipulatio* από τους μη ρωμαϊκούς πληθυσμούς τοποθετείται χρονολογικά (με βάση σχετικά παπυρολογικά ευρήματα) μεταξύ 212 και 220 μ.Χ. Για την παρουσίαση των διαφορετικών απόψεων στη σχετική με τη ρήτρα βιβλιογραφία, βλ. ΣΟΦΙΑ Μ. ΤΖΩΡΤΖΑΚΑΚΗ-ΤΖΑΡΙΔΟΥ, *Ο δεσμός της datio in adoptionem. Από το αρχαιότερο Ρωμαϊκό Δίκαιο στη μεταρρύθμιση του Ιουστινιανού*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 283 επ., υποσ. 736, 737.

31. MAX KASER, *RPR II*, Muenchen 1975, σελ. 376.

Χαρακτηριστικό είναι και το απόσπασμα από το χωρίο από τον Πανδέκτη Ulp. D. 2, 14, 7, 12: *Quod fere novissima parte pactorum ita solet inseri 'rogavit Titius, spondit Maevius', haec verba non tantum pactionis loco accipiuntur, sed etiam stipulationis: ideoque ex stipulatu nascitur actio*'.

Το αντίστοιχο χωρίο των Βασιλικών έχει ως εξής:

B. 11, 1, 7, 12: «Ἐάν ἔγκειται τῷ συμφώνῳ ὁ δεῖνα ἐπηρώτησε καὶ ὁ δεῖνα ὡμολόγησεν, ἀρμόζει ἢ περὶ ἐπερωτήσεως ἀγωγή [...]

Το χωρίο αυτό των Βασιλικών και ο σχολιασμός του που παρατίθεται στη συνέχεια³², καταδεικνύει την πρακτική να προστίθεται στο συμβόλαιο η εν λόγω ρήτρα, προκειμένου να μπορεί να στηριχθεί αγωγή από την επερώτηση:

Sch. 25 ad B.11, 1, 7, 12 (=D. 2, 14, 7, 12): «Ἔθος τοῖς ταβελλίοσιν ἐκάστῳ τέλει συμβολαίου προσγράφειν οὕτως· καὶ ἐπερωτηθεὶς ὁ δεῖνα ὡμολόγησε· [...] καὶ πρὸς ταῦτα ἐπερωτηθεὶς ὡμολόγησεν, ὥστε <καὶ> ἐξιτιπουλάτο τίκτεσθαι δοκεῖν. Καλῶς εἶπον ἐξιτιπουλάτο τίκτεσθαι [...].

Sch. 26 (Κυρίλλου) ad B. 11, 1, 7, 12: «Ἐάν τὸ σύνηδες τοῖς ταβελλίοσι τῷ πάκτῳ προστεθῇ, ἐπηρώτησεν ὁ δεῖνα καὶ ὡμολόγησεν ὁ δεῖνα, τίκτεται ἐξιτιπουλάτο [...]

Η ρήτρα που δήλωνε την τήρηση του προφορικού πανηγυρικού τύπου της επερώτησης αποτελούσε τεκμήριο για τις αρχές (μαχητό πάντως) ότι η σύμβαση καταρτίσθηκε εγκύρως (εκτός αν αποδεικνυόταν το αντίθετο).

Πάντως και πριν από την *Constitutio Antoniniana* είχε αρχίσει η επίδραση του ρωμαϊκού δικαίου στο επαρχικό εθιμικό δίκαιο και η αντίστοιχη προσαρμογή του τελευταίου στους ρωμαϊκούς τύπους. Ο εν λόγω πάπυρος που είναι προγενέστερος το αποδεικνύει³³: Η ρήτρα της επερώτησης απαντάται στις σ. 6-7 = 23-24 ως «πίστει ἐπερώτησεν... πίστει δοῦναι ὡμολόγησεν». Η ρήτρα εμφανίζεται εμπλουτισμένη με τη διπλή αναφορά της «πίστεως». Η ιδιαιτερότητα αυτή που απαντάται συνήθως σε παπύρους εκτός Αιγύπτου³⁴, αντιστοιχεί σε έναν ειδικό τύπο της ρωμαϊκής επερώτησης *'fide rogavit, fide promisit'*, όχι σπάνιο κατά τον 2^ο αιώνα μ.Χ., του οποίου μετάφραση αποτελεί κατά τον D. SIMON η δια-

32. H. J. SCHELTEMA, *Basilicorum Libri LX*, Series B Volumen I, Scholia in Libr. I-XI, Groningen 1953.

33. Βλ. και ANGELO SEGRÉ, *La Costituzione Antoniniana e il diritto dei 'novi cives'*, σε: *Iura* 17 (1966), σελ. 1-26 (12 επ.).

34. Μία περίπτωση αναφέρεται στη βιβλιογραφία από την Αίγυπτο, ο Pap. Mich. Inv. 257: D. HAGEDORN, ό.π., σελ. 112. Το γεγονός αυτό οφείλεται κατά τον M. SCHMITZ, ό.π., σελ. 101, στο ότι στην Αίγυπτο η ελληνιστική παράδοση ήταν ισχυρότερη απ'ό,τι σε άλλες επαρχίες και οι ελληνικοί δικαιοί τύποι 'αντιστάθηκαν' περισσότερο στην εισχώρηση και αποδοχή των αντίστοιχων ρωμαϊκών.

τύπωση στον πάπυρο που εξετάζουμε³⁵. Με τη ρήτρα αυτή, η συναλλακτική ευθύνη στοιχειοθετείται με βάση την καλή πίστη (*bona fides*). Έτσι, σε περίπτωση ένδικης διαφοράς, ο δικαστής εξετάζει τις εκατέρωθεν ένδικες αξιώσεις (όπως για παράδειγμα στην προκειμένη περίπτωση την αποκατάσταση της ζημίας που ενδεχομένως θα προέκυπτε από την εκνίκηση του πράγματος ή από την ύπαρξη πραγματικών ελαττωμάτων) με βάση την καλή πίστη και την επιείκεια³⁶.

Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι, κατά πάσα πιθανότητα, πρόκειται για υιοθέτηση μιας ρωμαϊκής διατύπωσης, δεν αναιρεί την άποψη ότι η έννοια της πίστεως λειτουργούσε ήδη κατά την ελληνικής καταγωγής πεποίθηση δικαίου στις ανατολικές ρωμαϊκές επαρχίες ως ‘ενισχυτική’ για τις δικαιοτικές δεσμεύσεις των συμβαλλομένων. Άλλωστε, δεσμοί και τύποι ελληνικού εθιμικού δικαίου εξακολουθούσαν να ισχύουν και να εφαρμόζονται στην πράξη, ακόμη και κατά τη βυζαντινή περίοδο και αργότερα³⁷.

Η αρχαιοελληνική λειτουργία της πίστεως βρισκόταν σε πολλές περιπτώσεις σε συνάφεια με τη λειτουργία της ρωμαϊκής *fides*³⁸. Παρόλο που στο κλασικό ελληνικό δίκαιο η ‘πίστις’ δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι στοιχειοθετούσε «αγώγιμη αξίωση» του δανειστή έναντι του οφειλέτη, η λειτουργία που ανέπτυξε στις συναλλαγές ήταν καθοριστική για την επί-

35. D. SIMON, ό.π., σελ. 49. F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 485, υποσ. 6. Βλ. και τον λατινικό παράλληλο του BGU III 887, Pap. Lond. 229 (=FIRA III, 132), αγοραπωλησία δούλου από τη Σελεύκεια της Πιερίας (166 μ.Χ.).

36. Βλ. FRANZ WIEACKER, *Roemische Rechtsgeschichte*, Erster Band, Erster Abschnitt, Muenchen 1988, σελ. 507 επ. Βλ. και JOSEPH MODRZEJEWSKI, *Egypte greco-romaine et monde hellenistique*, σε: RH 55 (1977), σελ. 124. Κατά την άποψή του, η διατύπωση της επερώτησης με διπλή αναφορά της πίστεως προσδίδει στη δικαιοπραξία τον χαρακτήρα της αφηρημένης υποσχετικής δικαιοπραξίας, όπως ήταν γνωστή στο ρωμαϊκό δίκαιο. Για τη νομική φύση της επερώτησης που στοιχειοθετεί την ευθύνη του πωλητή σε περίπτωση εκνίκησης του πράγματος, βλ. J. PH. LÉVY, *Les stipulations de garantie contre l'éviction dans la vente romaine*, σε: RH 32 (1954), σελ. 321 – 357 (321 επ.). περαιτέρω EDUARD GINTOWT, *Edictale 'auctoritas' des Verkaeufers und die 'Sententiae Pauli'*, σε: St. Volterra V, Roma 1971, σελ. 561 -571 (568 επ.). Η *stipulatio* αποτελεί μια δικαιοπραξία «υβριδικού χαρακτήρα», ενώ δηλαδή προέρχεται από το *ius civile*, κατά το οποίο κρίνεται με αυστηρότητα βάσει της τυπικότητάς της, υιοθετήθηκε ωστόσο νωρίς και από το *ius gentium*, κατά το οποίο εξελίχθηκε σταδιακά σε δικαιοπραξία κρινόμενη με βάση την καλή πίστη: LUDWIG MITTEIS, *Roemisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians*, ό.π., σελ. 66.

37. Βλ. H. J. WOLFF, ό.π., σε SZ 73 (1956), σελ.1. Βλ. και ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ & Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, ό.π., σελ. 146 επ.

38. Στο αττικό δίκαιο η στοιχειοθέτηση ευθύνης με βάση την ‘πίστιν’, την πρόκληση δηλαδή εμπιστοσύνης, συνδέεται με την ‘όμολογία’: Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Λόγοι ευθύνης. Ιστορική γένεση και σύγχρονη αμφισβήτηση των πηγών της ενοχικής δεσμεύσεως*, Αθήνα 1993, σελ. 23 & 27.

τευξη συμπαράστασης από την πλευρά της έννομης τάξης προς τους ‘κατά πίστιν συναλλάξαντας’³⁹. Έτσι, για παράδειγμα, έβρισκε εφαρμογή σε περιπτώσεις ανάληψης κινδύνου από τους συμβαλλομένους, είτε σε σχέση με το μέλλον, π.χ. σε σύμβαση δανείου, είτε σε σχέση με το παρελθόν, π.χ. σε περίπτωση ορκοδοσίας για γεγονότα που είχαν συμβεί πριν από την κατάρτιση της σύμβασης. Η πίστις στις περιπτώσεις αυτές δεν αφορούσε μόνο τη σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ των συμβαλλομένων, αλλά την εν γένει αξιοπιστία τους. Στο ρωμαϊκό δίκαιο, η έννοια της ρωμαϊκής πίστεως (*fides*) έβρισκε ειδικότερη έκφραση στη σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ πιστωτή και εγγυητή ή μεταξύ κληρονομούμενου και βεβαρημένου με καταπίστευμα (στο *fideicommissum*) ή μεταξύ εντολέως και εντολοδόχου (στο *mandatum*). Η βασική έννοια της πίστεως παρέμεινε ίδια τόσο στο ελληνικό, όσο και στο ρωμαϊκό δίκαιο, εκείνο που εξελικτικά διαφοροποιήθηκε ήταν ο νομικός δεσμός που δημιουργούσε⁴⁰.

2. Βεβαίωσις – Εγγύηση

Στις σ. 3-4 (=19) βεβαιώνεται εκ μέρους ενός (προφανώς Ρωμαίου) εγγυητή, του Μάρκου Αίλιου Γαουιανού (λατ. Marcus Aelius Gavianus) ότι καταρτίσθηκε η αγοραπωλησία, ότι ο αγοραστής κατέβαλε το τίμημα και αγόρασε τη δούλη σύμφωνα με το διάταγμα των αγορανόμων και επίσης ότι ο ίδιος εγγυάται υπέρ του αγοραστή. Η δήλωση εγγυήσεως δίνεται με τη μορφή της ρωμαϊκής *fideiussio*⁴¹, γεγονός που πρέπει να σχετίζεται και με την ιδιότητα του εγγυητή ως ρωμαίου πολίτη. Η *fideiussio* αποτελεί νεώτερο τύπο εγγυήσεως, καταρτίζεται προφορικώς και περιβάλλεται τον τύπο της επερώτησης, καταρτίζεται δηλαδή με τη μορφή ερωτοαπόκρισης: ‘–*Quod Maevius debet, id fide tuo esse iubes? –Iubeo*’⁴². Η παροχή εγγύησης ενισχύει την ευθύνη του πωλητή να παρα-

39. Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, ό.π., σελ. 29.

40. WALTER SCHMITZ, *Η ‘πίστις’ in den Papyri* (diss.), Koeln, σελ. 125-131. Πρβλ. G. A. GERHARD & O. GRADENWITZ, *Ωνή εν πίστει*, Leipzig 1905, σελ. 580 υποσ. 8. Για την εξέλιξη της ρωμαϊκής *fides*, βλ. F. WIEACKER, ό.π., σελ. 506 και για τη νοσηματοδότησή της στο πλαίσιο του *ius gentium*, MAX KASER, *Ius gentium*, ό.π., σελ. 5 επ.

41. ERWIN SEIDL, ό.π., σελ. 183, DIETER SIMON, ό.π., σελ. 80 επ. JEAN A. STRAUS, ό.π., σελ. 141 και υποσ. 241. Βλ. και RAPHAEL TAUBENSCHLAG, *Op. Min.*, ό.π., σελ. 222 επ. σχετικά με την κατάρτιση δικαιπραξιών κατά το ρωμαϊκό πρότυπο, με εμφανείς όμως τις επιδράσεις του ελληνιστικού δικαίου, που τον οδηγούν στη διαπίστωση ότι ήδη στις αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. διαπιστώνεται ‘εκχυδαϊσμός’ του ρωμαϊκού δικαίου στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, λόγω της αλληλεπίδρασής του με το ελληνιστικό.

42. Gai. 3, 116. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σελ. 1082 επ. με παραπομπές σε πηγές και βιβλιογραφία.

χωρήσει τη νομή του πράγματος ελεύθερου από πραγματικά και νομικά ελαττώματα⁴³. Όπως παρατηρεί ο D. SIMON⁴⁴, σε πολλά δικαιοπρακτικά έγγραφα, η ανάληψη της εγγυητικής ευθύνης αναφέρεται μαζί με τη ρήτρα της επερώτησης που αποτελεί την καθεαυτή συνομολόγηση της αγοραπωλησίας. Έτσι και στον πάπυρο που εξετάζουμε, αναφορά στην εγγύηση γίνεται σε περισσότερα σημεία του κειμένου σε συνδυασμό με τη ρήτρα της επερώτησης (σ. 3-4, 7-8, 19, 25: 'βεβαιούντος καὶ τῇ ἰδίᾳ πίστει κελεύοντος Μάρκου Αἰλίου Γαουιανοῦ'), συμπεριλαμβανομένης και της υπογραφής που είναι διατυπωμένη σε ἄ πρόσωπο (σ. 11-12: 'Μ. Αἴλιος Γαουιανός βεβαιῶ τὸ κοράσιον καὶ τῇ ἐμῇ πίστει κελεύω ὡς προγέγραπται ἣν δέχομαι'). Μια πρώτη εξήγηση μπορεί να είναι ότι ο εγγυητής παρίσταται κατά τη σύναψη της σύμβασης, είναι επομένως σε θέση να βεβαιώσει ότι αυτή καταρτίσθηκε νομοτύπως⁴⁵. Στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο πάντως, η ανάληψη εγγυητικής ευθύνης ονομάζεται 'βεβαίωσις'⁴⁶. Δεν αποκλείεται λοιπόν, να πρόκειται για διάσωση του ελληνικού όρου⁴⁷, ο οποίος χρησιμοποιείται στον πάπυρο που εξετάζουμε σε συνδυασμό με τον τύπο της ρωμαϊκής *fideiussio*⁴⁸.

Η αναφορά της πίστεως (*fides*) συνδέεται με την ανάληψη της ευθύνης εκ μέρους του εγγυητή και αποτελεί εχέγγυο για την εκπλήρωση της υποχρέωσής που αναλαμβάνει ως τρίτος. Ανάμεσα στον εγγυητή και τον αγοραστή δημιουργείται μία σχέση εμπιστοσύνης που προφανώς είναι

43. Βλ. και F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 438 & 485 i.f. επ. Επίσης, ALFRED SOELLNER, ό.π., σε: *Symposion* 1985, σελ. 724 επ. & 727. L. MITTEIS / U. WILCKEN, ό.π., (2. Band, 1. Haelfte), σελ. 188.

44. D. SIMON, ό.π., σελ. 80 επ., 84.

45. Βλ. D. SIMON, ό.π., σελ. 84 για το συσχετισμό μεταξύ επερώτησης και εγγύσεως σε έγγραφα, στα οποία η εγγύηση δίνεται με τη διατύπωση 'εάν δε μη' (στον πάπυρο που εξετάζουμε η διατύπωση είναι διαζευκτική: 'εάν δέ τι τούτων ἢ ἢ μὴ ἢ...'). Τον συσχετισμό αυτόν πάντως ο SIMON τον τοποθετεί χρονολογικά στο 300 μ.Χ. και εξής.

46. Οι εγγυητές ονομάζονταν 'βεβαιωτῆρες', δεν είναι πάντως ο μοναδικός όρος που χρησιμοποιείται. Πιθανολογείται ότι σε ένα αρχικό στάδιο ως 'βεβαιωτῆρ' ανελάμβανε εγγυητική ευθύνη για την περίπτωση της εκνικήσεως του πωληθέντος πράγματος ο προκάτοχος του πωλητή: L. MITTEIS, *Reichsrecht*, σελ. 504.

47. Βλ. F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 437 επ. L. MITTEIS, *Reichsrecht*, ό.π., σελ. 504 επ.

48. Έτσι, F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 438, σε ό,τι αφορά τον BGU III 887. Βλ. και OTTO GRADENWITZ, ό.π., σελ. 66, όχι σε ό,τι αφορά τον πάπυρο που εξετάζουμε εδώ ή τον παράλληλό του BGU III 887, αλλά με χαρακτηριστική περιγραφή τέτοιων περιπτώσεων, στις οποίες συνδυάζονται ελληνικοί με ρωμαϊκούς τύπους δικαιπραξιών, ως «υβριδικών αγοραπωλησιών δούλων».

καθοριστικής σημασίας και για την ίδια τη σύναψη της αγοραπωλησίας, λόγω του κινδύνου που αυτή συνεπάγεται για τον αγοραστή, π.χ. σε περίπτωση εκνίκησης του πράγματος. Η ανάληψη εγγυητικής ευθύνης μέσω της ρωμαϊκής *fideiussio* είναι άλλη μία περίπτωση, από την οποία συνάγεται νοηματική αντιστοιχία μεταξύ της πίστωσης στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο και της *fides* στο ρωμαϊκό⁴⁹. Η εκφορά του λόγου (μεταφορά των ελληνικών διατυπώσεων στην καταγραφή ρωμαϊκών δικαιοπρακτικών τύπων) είναι ενδεικτική για τη νοηματική συνάφεια των όρων.

3. Η ευθύνη για νομικά και πραγματικά ελαττώματα του πράγματος

Στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στο ισχύον, ο πωλητής δεν ανελάμβανε την υποχρέωση να μεταβιβάσει την κυριότητα του πωλουμένου πράγματος στον αγοραστή, αλλά την υποχρέωση να του παραδώσει την ακώλυτη νομή του πράγματος (*habere licere*), να απέχει δηλαδή από οποιαδήποτε ενέργεια στην οποία θα μπορούσε να προβεί ως κύριος του πράγματος. Αυτό σημαίνει ότι μόνο σε περίπτωση διεκδίκησης του πράγματος από τρίτον που ισχυριζόταν δική του κυριότητα στο πράγμα, ο αγοραστής μπορούσε να στραφεί κατά του πωλητή και να ζητήσει ‘συμπαράσταση’. Αν τελικά ο τρίτος πετύχαινε να αποδείξει την κυριότητά του και να ‘εκνικήσει’ το πράγμα, ο αγοραστής μπορούσε να διεκδικήσει αποζημίωση από τον πωλητή⁵⁰.

Σε ό,τι αφορά την ευθύνη του πωλητή για παράδοση του πράγματος ελεύθερου από πραγματικά ελαττώματα, αυτή ρυθμιζόταν από το διάταγμα των αγορανόμων (*edictum aedilicium*), το οποίο μάλιστα περιείχε ειδική αναφορά στην αγοραπωλησία δούλων. Στον πάπυρο που εξετάζουμε γίνεται αναφορά στο αγορανομικό διάταγμα (σ. 4=20). Η ενσωμάτωση της αναφοράς αυτής στο κείμενο της δικαιοπραξίας είναι σπάνια και δεν απαντάται παρά μόνο σε παπύρους που συντάχθηκαν εκτός Αιγύπτου, όπως ο πάπυρος που εξετάζουμε. Αντιθέτως, στις συμβάσεις που καταρτίζονταν εντός Αιγύπτου, συνήθως υπήρχε η ρήτρα ευθύνης μόνο για επιληψία και ‘έπαφή’ («ἀναπόριφος πλήν ἱερᾶς νόσου καὶ ἐπαφῆς»). Η ενσωμάτωση της αναφοράς στο αγορανομικό

49. WALTER SCHMITZ, ό.π., σελ. 93 επ.

50. HENRY JOHN ROBY, *Roman Private Law in the Times of Cicero and of the Antonines*, Vol. II, Cambridge 1902, σελ. 156 επ. MAX KASER, *RPR I*, σελ. 196 & 551. L. DORNER, ό.π., σελ. 41, 52 επ. Ειδικότερα για το ποσό που μπορούσε να διεκδικήσει ο αγοραστής, βάσει της *stipulatio duplae*, αλλά και της *stipulatio habere licere*, η οποία αφορά παραβίαση της ακώλυτης νομής του πωληθέντος πράγματος από τον ίδιο τον πωλητή, βλ. J. PH. LÉVY, ό.π., σε: RH 32 (1954), σελ. 321 επ., 352 επ.

ήδικο στο κείμενο της δικαιοπραξίας αποτελεί ρωμαϊκή επίδραση⁵¹.

Η διατύπωσή του αγορανομικού διατάγματος (*edictum aedilicium*) σώζεται στον Πανδέκτη, *Ulp. D. 21, 1*⁵² ('περὶ ἀγορανομικοῦ διατάγματος καὶ ἀναστροφῆς καὶ ὅσον ἥττονος [ἀξίας']') και έχει ως εξής:

ΟΥΛΠΙΑΝΟΣ «Ὁ Λαβέων γράφει, ὅτι τὸ διάταγμα τῶν ἀνωτέρων ἀγορανόμων πραγματεύεται περὶ πωλήσεων τῶν πραγμάτων, τῶν τε ἀκινήτων καὶ τῶν κινητῶν ἢ αὐτοκινουμένων.

§ 1: Λέγουσιν οἱ ἀγορανόμοι· Ὅσοι ἀνδράποδα πωλοῦσιν, ὀφείλουσι νὰ διαβεβαιῶσι τοὺς ἀγοραστάς, τις ἀσθένεια ἢ ἐλάττωμα ὑπάρχει εἰς ἕκαστον, τίς εἶνε φυγὰς ἢ πλάνος ἢ ἀντὶ βλάβης μὴ παραδοθεῖς· ταῦτα δὲ πάντα, ἐνῶ τὰ ἀνδράποδα πωλοῦνται, ὀφείλουσι ν' ἀπαγγέλλωσι δημοσίᾳ ὀρθῶς. Ἄν ὅμως ἀνδράποδον ἐναντίον τούτων πωληθῇ, εἴτε ἐναντίον ἐκείνου, ὅπερ ἐλέχθη ἢ διεβεβαιώθη κατὰ τὴν πώλησιν, γείνη, ἃς ὀρισθῇ ἢ διὰ ταῦτα ἐνοχὴ εἰς τὸν ἀγοραστήν δὲ καὶ εἰς πάντας, εἰς οὓς τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἀνήκει, θέλομεν δώσει ἀγωγὴν, ὥστε τὸ ἀνδράποδον ν' ἀνατρέφεται ἂν τις ὅμως μετὰ τὴν πώλησιν καὶ τὴν παράδοσιν χειροτέρευσις ἐξ αἰτίας τοῦ ἀγοραστοῦ, τῶν δούλων ἢ τοῦ πληρεξουσίου αὐτοῦ ἐγένετο, εἴτε ἐάν τι ἐξ αὐτοῦ μετὰ τὴν πώλησιν ἐγεννήθη ἢ ἀπεκτῆθη, καὶ ὅ,τι ἄλλο κατὰ τὴν πώλησιν προσηύξησεν, εἴτε ἐὰν καρπὸς τις ἐκ τοῦ πράγματος περιῆλθεν εἰς τὸν ἀγοραστήν, – πάντα ταῦτα [ὀφείλει ὁ ἀγοραστής] ν' ἀποκαδιστᾷ [εἰς τὸν πωλητήν], ὡσαύτως ἐάν τινας προσθῆκας αὐτὸς ἐνήργησε, [δέον] ν' ἀναλαμβάνη· ὡσαύτως ἐάν τι ἀνδράποδον διέπραξε κεφαλικὸν ἔγκλημα, [ἢ] ἐποίησέ τι ἐπισῦρον κατ' αὐτοῦ θάνατον, ἢ εἰσήχθη εἰς παλαίστραν πρὸς θηριομαχίαν, ταῦτα πάντα κατὰ τὴν πώλησιν ὀφείλουσι νὰ ἀπαγγέλλωσι. Διότι ἐκ τῶν τοιούτων λόγων θέλομεν δώσει ἀγωγὴν περισσότερον τούτου, ἐάν τις ἐναντίον αὐτῶν λέγεται ὅτι ἐν γνώσει δολίως ἐπώλησε, θέλομεν δώσει ἀγωγὴν'.

§ 2: Ὁ λόγος τῆς ἐκθέσεως τοῦ τοιούτου διατάγματος εἶνε, νὰ παρέχεται συνδρομὴ εἰς τὰς πανουργίας τῶν πωλούντων καὶ νὰ βοηθῶνται οἱ ἀγορασταί, ὅσοι ἤδελον ἀπαταῖσθαι ὑπὸ τῶν πωλητῶν· ἀρκεῖ δὲ νὰ γινώσκωμεν ὅτι ὁ πωλητής, καὶ ἂν ἡγνόει, ὅσα οἱ ἀγορανόμοι παραγγέλλωσι νὰ παρέχονται, ὅμως πρέπει νὰ ἐνέχεται οὐδ' εἶνε τοῦτο ἄνισον· διότι ἡδύνατο, νὰ γινώσκη ταῦτα ὁ πωλητής· οὐδ' ἐνδιαφέρει τὸν ἀγοραστήν, διατί ἀπατᾶται, ἂν ἐξ ἀμαθείας ἢ ἐκ πανουργίας τοῦ πωλητοῦ».

51. Βλ., L. MITTEIS / U. WILCKEN, ὁ.π., (2. Band, 1. Haelfte), σελ. 193.

52. Παρατίθεται ἐδῶ χάριν ευχερέστερης αναγνώσεως ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση τοῦ χωρίου: *Corpus Juris Civilis* ἐκ μεταφράσεως εἰς τὴν ἐλληνικὴν ὑπὸ ΗΛΙΑ ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Πανδέκται, Τόμος Γ', Αθήναι 1889. Βλ. καὶ OTTO LENEL, *Das Edictum perpetuum*, 3. Aufl., Leipzig 1927, Neudruck 1960. HENRY JOHN ROBY, ὁ.π., σελ. 149 επ.

Η ανάγκη για στοιχειοθέτηση ευθύνης του πωλητή για τυχόν πραγματικά ελαττώματα του πράγματος οφείλεται κατ' αρχάς στην ανάγκη προστασίας του αγοραστή, ο οποίος επέδειξε εμπιστοσύνη ότι θα παραλάβει το πράγμα ελεύθερο από ελαττώματα⁵³. Άλλωστε, ο πωλητής τεκμαίρεται ότι είναι σε θέση να 'γνωρίζει' το πράγμα που εκποιεί, επομένως έχει γνώση της κατάστασής του⁵⁴. Σε περίπτωση που το πράγμα είναι ελαττωματικό, (ακριβώς όπως και στην περίπτωση που το πράγμα εκνικηθεί, πάσχει δηλαδή από 'νομικό ελάττωμα'⁵⁵), ο αγοραστής μπορεί να στραφεί κατά του πωλητή βάσει της επερώτησης που έχει συνομολογηθεί (*stipulatio duplae*) και να διεκδικήσει την καταβολή της διπλάσιας αξίας του τιμήματος⁵⁶. Στον εν λόγω πάπυρο, η διατύπωση έχει ως εξής: «ἐὰν δέ τι τούτων ἢ ἢ μὴ ἢ, [...] τότε διπλὴν τὴν τιμὴν χωρὶς παραγγελίας καλῶς δοθῆναι» (σ. 5-6/ 22-23). Το διάταγμα προβλέπει να γίνεται στον πωλητή αναγγελία ('*denuntiatio*') εκ μέρους του αγοραστή ότι έλαβε χώρα εκνίκηση του πράγματος, προκειμένου να μπορεί ο αγοραστής να εγείρει αγωγή από τη *stipulatio* για καταβολή του διπλασίου του τιμήματος⁵⁷. Ωστόσο, ήταν επιτρεπτή συμφωνία των μερών να μην ισχύσει κάποια από τις διατάξεις του διατάγματος⁵⁸. Έτσι, στον πάπυρο που εξετάζουμε συμφωνείται ότι δεν χρειάζεται να αναγγείλει ο αγοραστής τυχόν εκνίκηση στον πωλητή, προκειμένου να μπορεί να διεκδικήσει την καταβολή του διπλασίου του τιμήματος (σ. 5-6/22-23: 'τότε διπλὴν τὴν τιμὴν χωρὶς παραγγελίας καλῶς δοθῆναι').

ALAN WATSON, *Seller's Liability for Defects: Aedilician Edict and Praetorian Law*, σε: *Iura* 38 (1987), σελ. 167 – 175.

53. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΝΑΚΟΥ, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 246.

54. Βλ. ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ – ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, *Ελληνικές ιατρικές – φιλοσοφικές επιδράσεις αναφερόμενες στην πώληση κατά το ρωμαιοβυζαντινό δίκαιο*, σε: Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. 38 (2004), σελ. 29 -29 (30 -32).

55. Οι δύο επερωτήσεις, μία για την περίπτωση της εκνίκησης και μία για τα πραγματικά ελαττώματα συνδυάζονταν συχνά σε μία: ALFRED SOELLNER, ό.π., σελ. 729.

56. Ο Γάιος, ο Παύλος και ο Ουλπιανός πραγματεύονται τη *stipulatio duplae* στον σχολιασμό τους για το αγορανομικό ήδικο: HANS ANKUM, *D. 21, 2, 66 pr., Eine schwierige Papinianstelle ueber die auctoritas- Haftung des Verkaeufers im Fall umgekehrter Eviktion*, σε: *Festschrift fuer Th. Mayer – Maly*, Koeln 2002, σελ. 1 – 10 (3). Υπήρχε επίσης η δυνατότητα, με βάση το αγορανομικό ήδικο, να χορηγηθούν στον αγοραστή δύο αγωγές, η *actio redhibitoria* για την αναστροφή της πώλησης και η *actio quanti minoris* για τη μείωση του τιμήματος: ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΝΑΚΟΥ, ό.π., σελ. 247. ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ – ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, ό.π., σε: Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. 38 (2004), σελ. 33 υποσ. 11.

57. Ulp. D. 21, 2, 55, 1: *Praesenti autem venditori denuntiandum est: sive autem absit, sive praesens sit et per eum fiat quo minus denuntietur, committetur stipulatio*.

58. Ulp. D. 2, 14, 31: *Pacisci contra edictum aedilium omnimodo licet, sive in ipso negotio venditionis gerendo convenisset, sive postea*.

Την εποχή που εξετάζουμε, το ρωμαϊκό αγορανομικό διάταγμα εξακολουθούσε να λαμβάνεται υπόψη ως ρύθμιση των συναλλαγών στην αγορά, κυρίως σε ό,τι αφορούσε αγοραπωλησίες δούλων και ζώων⁵⁹. Αξιοσημείωτο είναι πάντως ότι ήδη και το αρχαίο ελληνικό (αττικό) δίκαιο ρύθμιζε την αγορανομική ευθύνη του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα σε αγοραπωλησίες δούλων. Ο αγοραστής είχε τη δυνατότητα, σε περίπτωση πραγματικού ελαττώματος, κατά πάσα πιθανότητα ασθενειών, να διεκδικήσει με το ένδικο βοήθημα της ‘δίκης ἀνδραπόδων’, εντός ορισμένων προθεσμιών, την αναστροφή της πώλησης και σε ορισμένες περιπτώσεις και την καταβολή του διπλασίου του τιμήματος, αν ο πωλητής γνώριζε την ασθένεια του πράγματος⁶⁰. Η επίδραση του ελληνικού δικαίου πάνω στη διαμόρφωση του ρωμαϊκού αγορανομικού ηδίκτου μπορεί βασίμως να πιθανολογείται⁶¹. Η ενιαία ισχύς του ρωμαϊκού αγορανομικού ηδίκτου σε όλες τις ρωμαϊκές επαρχίες, ιδίως από την εποχή του Αδριανού και μετά, δεν γίνεται ανεπιφύλακτα δεκτή στη βιβλιογραφία⁶². Η μαρτυρία του παπύρου που εξετάζουμε δείχνει ότι σε χώρο εφαρμογής εθιμικού ελληνικού δικαίου⁶³ οι ρυθμίσεις του αγορανομικού διατάγματος λαμβάνονταν υπόψη. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, η αναφορά στο διάταγμα που ενσωματώθηκε στη δικαιοπραξία, να αποτελεί μεν ρωμαϊκή επίδραση, όπως είδαμε παραπάνω, η οποία πάντως συμπίπτει με ελληνικές εθιμικές συναλλακτικές πρακτικές και ενδεχομένως ενισχύεται από αυτές.

59. Βλ. EGON WEISS, *Peregrinische Manzipationsakte*, σε: SZ 37 (1916), σελ. 136 – 176 (168 επ.). KRAENZLEIN ARNOLD, ό.π., σελ. 230 επ. E. SEIDL, ό.π., σελ. 183 επ.

60. ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ – ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, ό.π., σε: Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. 38 (2004), σελ. 36. Η προστασία του αγοραστή σε περίπτωση εκνίκησης του πράγματος είναι αρχαιότερη από τη ρύθμιση της αγορανομικής ευθύνης του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα που εισήχθη αργότερα στο πλαίσιο της αρμοδιότητας των αγορανόμων: F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 472, 474 επ., 477. Για τη ‘δίκη ἀνδραπόδων’, βλ. και J. H. LIPSIIUS (M.H.E. MEIER & G.F. SCHOEMANN), *Das Attische Recht und Rechtsverfahren unter Benutzung des Attischen Prozesses*, Leipzig, 1915, σελ. 640.

61. Βλ. και L. DORNER, ό.π., σελ. 108 επ., 114, ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ – ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, ό.π., σε: Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ. 38 (2004), ό.π., σελ. 35 επ. & υποσ. 17 – 19 με περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές.

62. Κατά τον F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 491 επ., το ρωμαϊκό αγορανομικό ήδικο έβρισκε εφαρμογή μόνο εκτός Αιγύπτου. Βλ. και EGON WEISS, ό.π., σε: SZ 37 (1916), σελ. 165 επ., ο οποίος πάντως, με βάση και το χωρίο Gai. 1, 6, θεωρεί ότι οι ρυθμίσεις του αγορανομικού διατάγματος αποτέλεσαν ανεξάρτητη (ακόμη και από τη διατήρηση του αξιώματος των αγορανόμων) πηγή δικαίου.

63. Τα τοπικά δίκαια έχουν για τους Ρωμαίους αξία εθίμου. Για το θέμα αυτό και την αλληλεπίδρασή τους με το ρωμαϊκό δίκαιο, βλ. ΣΠ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ & Ι. ΒΕΛΙΣΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, ό.π., σελ. 146 επ.

Στη βιβλιογραφία έχει καταγραφεί θυελλώδης επιστημονική συζήτηση για τη νοηματοδότηση της λέξης ‘ἐπαφή’ που απαντάται επανειλημμένως σε παπυρολογικά ευρήματα και μάλιστα σε συμβόλαια αγοραπωλησίας δούλων⁶⁴. Υπάρχουν δύο εκδοχές, η πρώτη υποστηρίζει τη νομική χρήση του όρου και την ταυτίζει με την ‘ἐκνίκηση’ (ειδικότερα την αναγκαστική εκτέλεση, *manus iniectio*, σε περίπτωση διεκδίκησης του πράγματος από τρίτον)⁶⁵, ενώ η δεύτερη υιοθετεί την ιατρική νοηματοδότηση του όρου ως δηλωτικού της ‘λέπρας’ (ή δερματοπάθειας)⁶⁶.

Στον εν λόγω πάπυρο Pap. Colon. inv. 6211, η λέξη ‘ἐπαφή’ αναφέρεται ως μέρος της διατύπωσης ‘ἐὰν δέ τι τούτων ἢ ἢ μὴ ἢ ὑγιῆς ἢ ἐπαφή αὐτοῦ ἢ ἐκ μέρους γένηται καὶ ἐγνείκηθῃ, τότε διπλὴν τὴν τιμὴν...’ (σ. 5=21), αλλά και ως επιθετικός προσδιορισμός: ‘ὑγιῆ ἐκ διατάγματος... ἀνέπαφον πρὸς πάντων καὶ μήτε ῥέμβον μήτε δραπετικὸν ἱεράς τε νόσου ἐκτός’ (εννοείται ‘το κοράσιον’) (σ. 4=20).

Κατά τον WESTERMANN⁶⁷, οι λέξεις ‘ἐπαφή’ και ‘ἀνέπαφος’ διακρίνονται, ανάλογα με τη χρήση τους στις ρήτρες που αφορούν αναλόγως είτε την εγγυητική ευθύνη του πωλητή για πραγματικά ελαττώματα, είτε την ευθύνη του σε ό,τι αφορά τη διεκδίκηση τρίτων (ἐκνίκηση – *evictio*). Κατά την άποψη του WESTERMANN, η λέξη ‘ἀνέπαφος’ αποτελεί νομικό όρο που σχετίζεται με τον αποκλεισμό της ευθύνης από νομικά ελαττώματα. Ο όρος ‘ἐπαφή’ πρέπει να νοηματοδοτείται ως ιατρικός όρος. Την άποψή του ο WESTERMANN τεκμηριώνει με βάση το κείμενο του αγορανομικού όρκου που προσετέθη σε συμβόλαιο αγοραπωλησίας και αποτέλεσε αντικείμενο της μελέτης του⁶⁸: στο κείμενο αυτό γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στην εγγυητική ευθύνη του πωλητή σε ό,τι αφορά την ‘ἱερὰ νόσο καὶ ἐπαφή’ (ιατρ. όροι) από την ευθύνη του σε ό,τι αφορά τη διεκδίκηση τρίτων (ἐκνίκηση – *evictio*)⁶⁹.

64. Βλ. ενδεικτικά, L. MITTEIS / U. WILCKEN, ό.π., (2. Band, 1. Haelfte), σελ. 194. F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 465, 469.

65. B. KUEBLER, [Επαφή], σε: SZ 29 (1908), σελ. 474 - 479, του ιδίου, σε: SZ 32 (1911), σελ. 366-370, ERNST RABEL, *Δίκη εξούλης und Verwandtes*, σε: SZ 36 (1915), σελ. 382 και υποσ. 1.

66. L. MITTEIS, *Grundzuege*, ό.π., σελ. 194 και υποσ. 2, KARL SUDHOFF, [Επαφή, der Aufsatz], σε: SZ 30 (1909), σελ. 406 - 409, του ιδίου, *Aertzliches aus griechischen Papyrus – Urkunden. Bausteine zu einer medizinischen Kulturgeschichte des Hellenismus*, Leipzig 1909, σελ. 142-147.

67. WILLIAM LINN WESTERMANN, *Slave Transfer: Deed of Sale with Affidavit of Vendor*, σε: *Aegyptus, Rivista italiana de Egittologia e di Papirologia*, Milano 1933, σελ. 230 επ.

68. Pap. Col. inv. no. 551 verso και παράλληλος Pap. Oxy. I 100 & IV 263.

69. Η ρήτρα που βεβαιώνει την κυριότητα του πωλητή και στοιχειοθετεί την ευθύ-

Ο ισχυρισμός ότι οι δύο όροι ‘ἐπαφή’ και ‘ἀνέπαφος’, παρά τη γραμματική τους συνάφεια, έχουν διαφορετικό νόημα (ανεξάρτητα από το ακριβές νόημα που αποδίδεται στον κάθε όρο κατά περίπτωση), είναι κάθε άλλο παρά αβάσιμος. Ξεκινώντας από την ίδια αφετηρία με τον WESTERMANN, τη διάκριση δηλαδή των διαφορετικών χρήσεων των δύο όρων, και εφαρμόζοντάς την στον πάπυρο που εξετάζουμε, μπορούμε να διακρίνουμε τις δύο περιπτώσεις αναφοράς του όρου ως εξής: Στις σ. 4=20 ‘ὕγιῃ ἐκ διατάγματος... ἀνέπαφον πρὸς πάντων καὶ μήτε ῥέμβον μήτε δραπετικὸν ἱερᾶς τε νόσου ἐκτός’, η λέξη ‘ἀνέπαφον’ θα μπορούσε ενδεχομένως να σημαίνει τον ιατρικό όρο, δηλαδή να εννοεί ότι ‘το κοράσιον’ είναι ‘ελεύθερο από επαφή’, όπως φαίνεται και από τα συμφραζόμενα που αφορούν πραγματικά (και όχι νομικά) ελαττώματα, δηλ. ότι η δούλη δεν έπασχε από συγκεκριμένη ασθένεια⁷⁰. Αντίθετα, στις σ. 5 = 21, ‘ἐὰν δέ τι τούτων ἢ ἢ μὴ ἢ ὕγιῃς ἢ ἐπαφὴ αὐτοῦ ἢ ἐκ μέρους γένηται καὶ ἐγνεικηθῇ...’, η λέξη ‘ἐπαφή’ αποτελεί μέρος της ρήτρας για την ανάληψη ευθύνης σε περίπτωση εκνίκησης⁷¹.

Πάντως, ο όρος ‘ἐπαφή’ έχει διαπιστωθεί ότι χρησιμοποιείται σχεδόν σε όλα τα παπυρολογικά ευρήματα σε συνδυασμό με τον ιατρικό όρο ‘ἱερὰ νόσος’ (=επιληψία). Αν λοιπόν αληθεύει η προηγηθείσα διαπίστωση, ο εν λόγω πάπυρος της Κολωνίας, αλλά και ο παράλληλός του BGU III 887, αποτελούν μία εξαίρεση στον κανόνα. Η νοηματοδότηση των όρων με τον τρόπο αυτόν συμφωνεί με τον λατινικό παράλληλο πάπυρο Pap. Lond. 229. Το γεγονός αυτός προσφέρει επιχείρημα υπέρ της άποψης ότι πρόκειται για παπύρους που αποδίδουν εξ ολοκλήρου ρωμαϊκό δίκαιο⁷².

Πάντως και ο αρχαιότερος Pap. Strassb. 79 από τη Συήνη στις Θήβες, πάλι μια αγοραπωλησία δούλου που χρονολογείται γύρω στο 16 π.Χ.⁷³ (άρα αποδίδει με βεβαιότητα ελληνιστικό και όχι ρωμαϊκό δίκαιο), αναφέρει τον όρο ‘ἐπαφή’ με τον ίδιο τρόπο, ως μέρος δηλαδή της ρήτρας

νη του σε περίπτωση εκνικήσεως διατυπώνεται ως εξής: ‘εἶναι τε ἐμοῦ καὶ μήτε ὑποκείσθαι μηδὲ ἑτέροις ἐξηλλοτριῶσθαι κατὰ μηδένα τρόπον’.

70. Η άποψη αυτή πάντως δεν υποστηρίζεται στη σχετική βιβλιογραφία: D. HAGEDORN, ό.π., σελ.112, JEAN A. STRAUS, ό.π., σελ. 144 & 153 υποσ. 282. F. PRINGSHEIM, GLS ό.π., σελ. 465 – 470.

71. Έτσι και ο D. HAGEDORN, ό.π., σελ. 112. Βλ. όμως και L. DORNER, ό.π., σελ. 123, αλλά και τη γενικότερη επιχειρηματολογία του, σελ 118 – 129 που καταλήγει τελικά στην αντίθετη άποψη, ότι δηλαδή ο όρος ‘ἐπαφή’ είναι ιατρικός.

72. Κατηγορηματικοί για το θέμα αυτό, ότι δηλαδή ο παράλληλος πάπυρος BGU III 887 αποδίδει αποκλειστικά ρωμαϊκό δίκαιο είναι οι: ERWIN SEIDL, ό.π., σελ. 183, D. SIMON, ό.π., σελ.15.

73. F. PRINGSHEIM, GLS, ό.π., σελ. 469.

ανάληψης της ευθύνης από εκνίκηση: ‘... Ἐάν δε τις ἐπαφή γένηται, ἐγδικήσει ὁ ἀποδόμενος...’.

Μια πιθανή ερμηνεία των εξαιρέσεων αυτών παρέχει ο PRINGSHEIM⁷⁴: ίσως πρόκειται για αρχαιότερη χρήση του όρου ‘ἐπαφή’ που την εποχή του Αυγούστου έβρισκε εφαρμογή ακόμη ως δηλωτικός της εκνίκησης εκ μέρους του αληθούς κυρίου. Άλλωστε, στην Ελλάδα, δεν μπορεί να γινόταν χρήση του όρου με την ιατρική σημασία της λέπρας, διότι η ασθένεια αυτή δεν ήταν τότε ακόμη γνωστή στον ελληνικό αλλά ούτε και στον αιγυπτιακό χώρο. Σταδιακά, καθιερώθηκε ως ιατρικός όρος, όταν η ασθένεια εξαπλώθηκε (κατά τη ρωμαϊκή περίοδο) και κατέστη αναγκαία η σχετική προστασία των αγοραστών στο πλαίσιο του δουλεμπορίου. Σε κάθε περίπτωση, η ερμηνεία αυτή του PRINGSHEIM παρέχει μία αφετηρία για να θεωρήσουμε ότι ο πάπυρος που εξετάζουμε και ο παράλληλός του BGU III 887 δεν αποδίδουν συλλήβδην ρωμαϊκό δίκαιο και ότι πάντως διαφαίνονται επιρροές ελληνιστικού δικαίου ακόμα και στις διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται. Πρόκειται για μία αγοραπωλησία που αποπνέει ελληνιστικά δικαιικά πρότυπα, συμμορφώνεται πάντως και προς τη ρωμαϊκή δικαιοταξία⁷⁵.

Δ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Λόγω της αρχής της προσωπικότητας που ίσχυε στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία πριν από την απονομή της ιδιότητας του ρωμαίου πολίτη με την *Constitutio Antoniniana* το 212 μ.Χ., διασώθηκαν στις ρωμαϊκές επαρχίες δικαιικοί δεσμοί των μη ρωμαίων πολιτών (*peregrini*). Με την εφαρμογή ρωμαϊκού δικαίου από τους ρωμαίους αξιωματούχους, διάφορα στοιχεία εννόμων τάξεων βρίσκουν ταυτοχρόνως εφαρμογή και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα διάφορα συμβόλαια αγοραπωλησίας που έχουν διασωθεί σε παπύρους κατά κύριο λόγο στην Αίγυπτο και μαρτυρούν την ελληνιστικής καταγωγής προτίμηση στην έγγραφη κατάρτιση δικαιοπραξιών. Η αλληλεπίδραση αυτή οδήγησε άλλωστε και στη διαμόρφωση του ρωμαϊκού ‘*ius gentium*’ με ιδιαίτερα έντονη την επίδραση των ‘εθνικών’ (μη ρωμαϊκών) στοιχείων. Ο πάπυρος που εξετάσθηκε στην παρούσα μελέτη αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αφομοίωσης δικαιικών στοιχείων προερχόμενων από διαφορετικές έννομες τάξεις, της ρωμαϊκής και της ελληνιστικής, που προέκυψε ως ανάγκη της συναλλακτικής πρακτικής.

74. F. PRINGSHEIM, *GLS*, ό.π., σελ. 469 επ.

75. Βλ. και F. PRINGSHEIM, *Ausbreitung*, ό.π., σελ. 14 επ.

ZUSAMMENFASSUNG

K. K. PARAKONSTANTINOY, *Pap. Colon. inv. 6211: Sklavenkauf aus Side in Pamphylien im Jahre 142 n.Chr.*

Der vorliegende Papyrus der Koelner Sammlung wurde von P. Turner in *Papyri Greek and Egyptian*, London 1981 (Nr. 22) herausgegeben und von D. Hagedorn kommentiert. Es handelt sich um einen Kaufvertrag eines zehnjährigen Sklavenmaedchens, der in Side, Pamphylien, im Jahre 142 n.Chr. abgeschlossen wurde. Hier werden einige Aspekten rechtlicher Relevanz diskutiert.

In Rom sowie in Griechenland galt das Personalitäts – Prinzip. Aus diesem Grunde, ueberlebten in den oestlichen Provinzen die hergebrachten rechtlichen Vorstellungen der Griechen auch nach der roemischen Eroberung. Typisch fuer die roemische Rechtsordnung ist der Rechtsformalismus, nach dem die rechtlichen Wirkungen eines Rechtsgeschaefts an das Aussprechen bestimmter Formeln (z. B. *stipulatio*) oder die Einhaltung festgelegter Riten geknuepft waren. Dagegen begnuegte sich die hellenistische (wie schon die griechische) Rechtsordnung des ostroemischen Reichs mit der Beiziehung von Zeugen und der Beurkundung, die als formale Akte die Entstehung bzw. Festhaltung rechtlich relevanter Tatbestaende bewirkten.

Ein Beispiel stellt auch der hier kommentierte Papyrus dar: Die hellenistische Rechtskultur uebernahm das Rechtsinstitut der Stipulation und denaturierte es zugleich. Nach der Constitutio Antoniniana (212 n.Chr.) und die Verleihung des roemischen Buergerrechts an alle Einwohner des roemischen Reichs, haengte man, als allgemeine Schlusswendung, jeder Urkunde die Worte *καὶ ἐπερωτηθεὶς ὡμολόγησα* an, um zu zeigen, dass die Urkunde auch eine roemische stipulatio enthielt, und um die roemischen Verwaltungsbehoerden zufriedenzustellen, die andernfalls drohten, Vertraegen die Wirksamkeit zu versagen. Im vorliegenden Fall wird diese Wendung mit der Woerter *πίστει ἐπερώτησεν ...πίστει δοῦναι ὡμολόγησεν* formuliert. Diese Formel entspricht dem lateinischen *recte fieri fide rogavit, fide promisit*, wodurch die juengere Stipulationsform ihre Anspruchsgrundlage in der *bona fides* (*πίστις*) erhielt. Aller Wahrscheinlichkeit nach, handelt es sich hier um einen Vorlaeufer dieser Uebung aus der Zeit vor der Constitutio Antoniniana.